

DUNGAN XALQI ETIMOLOGIYASINING SHAKLLANISH TARIXI

Jo'rayev Husniddin Ibragimovich
TDSHU "Xitoy tarixi, madaniyati,
siyosati va iqtisodiyoti" kafedrası
2-kurs magistranti

Annotatsiya:

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo bilan din, til, madaniyat va boshqa jihatlar bilan o'zaro bog'liq bo'lgan dungan xalqi, quyidagi so'zning tarixiy etimologik jihatdan shakllanish tarixi hamda hamda bu xalq tomonidan amalga oshirilgan migratsion jarayonlar va ularning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillarni yoritib berishga harakat qilindi. Bugungi kunda ham O'zbekistonning turli hududlarida ko'plab dungan millatiga mansub insonlar yashab kelishmoqda. O'zbek va dungan xalqi qadim tarixdan bir biri bilan ham diniy, ham madaniy jihatdan bog'liq bo'lgan, har xil udum va marosimlardagi o'shashliklar ham buning yaqqol misolidir. Ushbu omillar xalqlarimiz o'rtasida tinchlik, do'stlik va totuvlikni nazarda tutadi. Aynan shu o'zaro manfaatli va o'zaro boyituvchi hamkorlik jahon hamjamiyati oldida turgan ustuvor vazifalar va global muammolarni hal qilishga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, maqolaning dolzarbligi dungan xalqining Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o'zbeklar bilan o'zaro ta'sirini ilmiy tushunishni, zamonaviy jamiyatda modernizatsiya jarayonida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar va hal qilinmagan muammolarni tahlil qilish zarurligidan iborat.

Annotation:

In this article, the Dungan people, who are related to Central Asia in terms of religion, language, culture and other aspects, the historical etymological history of the formation of the following word, as well as the migration processes carried out by this people and their emergence tried to clarify the factors that caused it. Even today, many people of Dungan nationality live in different regions of Uzbekistan. The Uzbek and Dungan peoples have been religiously and culturally related to each other since ancient times, similarities in various customs and rituals are a clear example of this. These factors imply peace, friendship and harmony between our peoples. It is this mutually beneficial and mutually enriching cooperation that can lead to solving the priorities and global problems facing the world community. Thus, the relevance of the article is the scientific understanding of the interaction of the Dungan people with the peoples of Central

Asia, in particular, the Uzbeks, the need to analyze the contradictions and unresolved problems that arise in the process of modernization in modern society.

Kalit soʻzlar: "Dungan", "hui", migratsiya, kam sonli millatlar, "tun gan", dehqonlar qoʻzgʻoloni, Qianlong davri, Xufiya maktabi, "Qadimgi oʻqitish", Doʻnan ("oʻgʻirgan"), "Tonggan", "ulamā-yi Tunganiyyon", "Xitoy tartari", "Túngánis", "Tugean", "Tungan qoʻzgʻoloni", "Turkiston tunganlari", "Gansu musulmonlari".

Key words: "Dungan", "hui", migration, ethnic minority, "tun gan", peasant uprising, Qianlong period, Hufia school, "Ancient teaching", Donʻnan ("turned on") , "Tonggan", "ulamā-yi Tunganiyyan", "Chinese Tartar", "Túngánis", "Tugean", "Tungan Rebellion", "Turkistan Tungs", "Gansu Muslims".

DUNGAN XALQI ETIMOLOGIYASINING SHAKLLANISH TARIXI

Dunganlar Xitoy, Rossiya, Qozogʻiston, Qirgʻiziston hamda Oʻzbekistonda yashaydi. Dungan va rus tillarida gapiradi. Dunganlar Xitoydagi "hui" xalqi bilan etnogenetik jihatdan birdir. Dunganlar rus grafikasiga asoslangan oʻz yozuviga ega. Islomning sunna va shia mazhablariga eʼtiqod qilishadi. Ular — Markaziy Osiyo millatlari boʻlib, migratsion koʻchish va savdo aloqalari bilan Xitoy yerida asta-sekin shakllandi. Dunganlar millat boʻlib, shakllanib, rivojlanishida, Xitoy tilini oʻz tilining yaqini deb tanladi. Dunganlar — Xitoy oz millatlari ichida xalq soni koʻp millatlardan biridir. 2000-yilgi maʼlumotlarga koʻra, Xitoyda 9 million 816 ming 805 dunganlar istiqomat qilgan. Umumiy xalq soni jihatidan kam sonli millatlar orasida Xitoyda, Juan, Manjur va Uygʻur millatlaridan keyin 4-oʻrinni egallaydi.

Dunganlarning kelib chiqishi fanda hali uzil-kesil hal etilmagan boʻlib, bu borada tadqiqotchilar asosan, uchta guruhga bolinadi. Birinchi guruh , tadqiqotchilari ularni arablar va xitoyliklarning aralashuvidan kelib chiqqan deb hisoblasa, ikkinchi guruh olimlar esa ularni uygʻurlarning xitoy madaniyatini qabul qilgan, ichki Xitoyda yashaydigan qismi deb hisoblaydi. Tadqiqotchilarning uchinchi guruhi esa ularni VII-XV asrlar oraligʻida Shimoliy Xitoyga kirib kelib, oʻrtnashib qolgan arab, fors va Markaziy Osiyoning islom diniga eʼtiqod qiluvchi turkiy qabilalarining avlodlari deb biladi. Dunganlar etnogenezi bilan shugʻullangan tadqiqotchilarning koʻpchiligi, shu jumladan, xitoyliklar ham uchinchi guruh fikrini qoʻllab-quvvatlaydi.

Dunganlarning alohida etnik guruh bo‘lib shakllanish bosqichlari ko‘p asrlar mobaynida davom etib kelgan ancha murakkab jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayon, asosan, Xitoyning shimoliy va shimoliy-g‘arbiy viloyatlarida ro‘y bergan. Dunganlarning qo‘shnilari hisoblangan xitoyliklar ularni “syaoszya”, ya’ni “kichik oila” deb atagan. Xitoyda qadimdan yashab kelayotgan aholisi esa o‘zlarini “xan sulolasining avlodlari” deb hisoblaydi.

“Dungan” nomi Sinszyan viloyatida XVIII asrda paydo bo‘lib, Xitoyning ichki viloyatlaridan ko‘chib kelib, o‘troqlashib qolgan harbiy xizmatchilar, savdogarlar, hunarmandlar va boshqa ijtimoiy tabaqalami ifodalagan (ba’zan “dungan” etimologiyasini “tungan” - hammasi Gansudan, “dvunyuangjin” — “Xitoyda yashovchilar” yoki turkiycha “turgan” - “turli o‘lkalardan kelib, turib, o‘rnashib qolgan” deb talqin etiladi). Dunganlar Xitoyda “xueytszu” - “musulmon millati” deb atalib, 1949-yilda alohida millat maqomi berilgan. Ularning asosiy qismi Xitoyning Gansu, Shensi va Ninsya-Xuey avtonom viloyatlarida yashaydi.

1864—1878-yillarda Xitoyning shimoliy-g‘arbida Sin sulolasi zulmiga qarshi dehqonlar qo‘zg‘oloni bo‘lib o‘tgan edi. Qo‘zg‘olonda dunganlar va boshqa musulmon xalqlarining kambag‘al tabaqasi asosiy kuch sifatida ishtirok etgan. Uzoq davom etgan harbiy harakatlar natijasida qo‘zg‘olonchilar yengilgan, natijada 1877-1878, 1881—1884-yillarda dunganlar guruh-guruh bo‘lib, o‘sha vaqtda Rossiya imperiyasi hududi hisoblangan Qirg‘iziston va Qozog‘iston yerlariga qochib o‘ta boshlagan hamda ushbu hududlarda o‘rnashib qolgan.

Ularning Markaziy Osiyo hududiga ko‘chib kelib joylashuvi uchta bosqichdan iborat. Har qaysi guruh Xitoyning ma’lum bir viloyatidan O‘sh, Qorako‘l va Soquluq atrofidagi yerlarga kelib o‘rnashgan. Markaziy Osiyo dunganlarining ko‘pchiligini Xitoyning Gansu viloyatidan ko‘chib kelgan dunganlar tashkil etib, ularning madaniyati boshqalarnikidan birmuncha farq qiladi. Chunki, ularning madaniyati va til xususiyatlarida uyg‘ur madaniyatining ta’siri nisbatan kuchli seziladi.

Markaziy Osiyo dunganlari XX asr boshlarida xalq bo‘lib shakllandi va asrning o‘rtalariga kelganda o‘z adabiy tili, madaniyati, adabiyoti va matbuotiga ega bo‘ldi. Dunganlar asosan, savdo-sotiq, dehqonchilik (bug‘doy, sholi, jo‘xori, qand lavlagi, tamaki v.b.), bog‘dorchilik hamda hunarmandchilik bilan shug‘ullanadi.¹

¹ Doniyorov A. X., Bo‘riyev O. B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi / Darslik. - Toshkent: “NIF MSH”, 2020. 184 bet.

Konfutsiylik Xuy musulmon olimi Ma Chju (1640–1710) janubdagi Ming sadoqatchilari bilan Tsinga qarshi xizmat qilgan. Qianlong davri (1735–1796), olim Vey Shu (魏 塾) Tszyan Tongning (江 统) insho Xironglun (徙 戎 论), agar musulmonlar hijrat qilmasalar, oxir-oqibat shunga o'xshash bo'lishlarini bildirgan. G'arbiy Jin Besh Xu va Xu o'rtasida diniy emas, balki etnik mojaro kelib chiqishiga sabab bo'ldi Xan xitoylari. Qianlong imperatori davrida Qing hokimiyati bilan hokimiyat o'rtasida to'qnashuvlar bo'lgan Jahriyya So'fiylik mazhabi, ammo ko'pchilik so'fiy bo'lmaganlar bilan Sunniylar yoki Xofiya so'fiylari.

Xitoylik musulmonlar Hui ozchiliklar urushidan oldin ko'p yillar davomida G'arbiy Osiyoga sayohat qilishgan. XVIII asrda Gansu shahridan bir necha taniqli musulmon ulamolar o'qigan Makka va Yaman ostida Naqshbandiya So'fiy o'qituvchilar. So'fiylikning ikki xil shakli ikki xarizmatik xuey tomonidan Xitoyning shimoli-g'arbga qaytarilgan shayxlar: Xu fiya, bilan bog'liq Ma Laichi (1681–1766) va asos solgan yanada radikal Jahriyya Ma Mingxin (1719 -1781). Bular mahalliy masjidlar atrofida joylashgan va nomi bilan tanilgan, ko'proq an'anaviy, so'fiy bo'lmagan sunniy amallar bilan birga yashagan Gedimu (qadim, 格 底 目 yoki 格 迪 目). Xu fiya maktabi va so'fiy bo'lmagan gedimu an'analari - ikkalasi ham sin hukumati tomonidan muhosaba qilinadi - "Qadimgi o'qitish" deb nomlangan (老 教; lǎo jiào), rasmiylar tomonidan gumon qilinuvchi sifatida ko'rilgan Jahriyya "Yangi Ta'lim" nomi bilan mashhur bo'ldi (新 教; xīn jiào).

Xu fiya va Jahriya tarafdorlari o'rtasidagi kelishmovchiliklar, shuningdek, noto'g'ri boshqaruv, korrupsiya va Tsing amaldorlarining so'fiylarga qarshi munosabatlari, Xuy va isyonlarga olib keldi. Salar 1781 va 1783 yillarda "Yangi o'qitish" izdoshlari, ammo ular tezda bostirildi. So'fiylarning turli guruhlar o'rtasidagi jangovar harakatlar 1862-1877 yillarda Dungan qo'zg'oloni oldidan zo'ravonlik muhitiga hissa qo'shdi. Jahriyya qo'zg'oloni ikki subordinatsiya o'rtasida mazhablararo zo'ravonlik Naqshbandiya So'fiylar, Jahriyya so'fiy musulmonlari va ularning raqiblari, Xafiya so'fiy musulmonlari, Jahriyya so'fiy musulmonlari qo'zg'oloniga sabab bo'ldilar. Tsing sulolasi Xitoyda Xafiyya so'fiy musulmonlari yordamida ezilgan.

Rossiya imperiyasi, Sovet Ittifoqi va postsovet davlatlarida dunganlar bugungi kunda ham o'zlarini Hui (Xitoy : 回 族, Huizu; sovet dunganlarining kirill yozuvida, xuayzo' deb yoziladi) deb atashda davom etmoqdalar. Dunganlar nomining kelib chiqishi bugungi kunga qadar aniq faktlar asosida keltirib o'tilmagan. Bir mashhur nazariya bu so'zni turkiy tildagi Do'nan ("o'g'irgan")

so'zidan olingan deb ma'lumot beradi. Buni xitoycha回 (huí) bilan taqqoslash mumkin, shunga o'xshash ma'noga ega. Boshqa bir nazariya uni xitoy tilidan oladi (Dong Gan), 'Sharqiy Gansu ' hududlari dunganlarning aksariyati o'z ajdodlarini topishi mumkin bo'lgan mintaqa hisoblanadi. Ammo xarakter gan (干) etnik guruh nomida ishlatilgan viloyat (甘) nomida ishlatilganidan farq qiladi. "Dungan" atamasi ("Tonggan", "Donggan") Markaziy Osiyo tomonidan ishlatilgan Turkiy va tojik tilida so'zlashadigan odamlar bir necha asrlar davomida xitoy tilida so'zlashadigan musulmonlarga murojaat qilishgan. Jozef Fletcher XVII asr voizligi bilan bog'liq turkiy va forscha qo'lyozmalarida keltirilishicha Qashqar So'fiy usta Muhammad Yusuf (yoki ehtimol uning o'g'li) Afoq Xo'ja) Min imperiyasida (bugungi Gansu va yoki Tsinxay), qashqariyalik voizning dinni qabul qilganligi aytilgan. Ushbu manbada "ulamā-yi Tunganiyyon (ya'ni "Dungan" ulama ichiga Tasavvuf") kabi jummalarni uchratish mumkin.² Ehtimol, bu atama turkiy tillardan rus tiliga olingan (dungane, dungan (ko'plikda); dunganin, dunganin (qo'shiq aytishda.) va xitoycha (soddalashtirilgan xitoy tilida : 东干族; an'anaviy xitoy tilida esa : 東干族; pinyin : Donggānzú), shuningdek G'arbiy Evropa tillarida ham ba'zi nomlar bilan atalgan.

Ingliz va nemis tillarida etnonim "Dungan", turli xil imlo shakllarida uchraydi, 1830 yillarning boshlarida tasdiqlangan, ba'zida Shinjonning "hui" xalqiga tegishli deb qaraladi. Masalan, Jeyms Prinsep 1835 yilda "Xitoy tartari" sida Muslim "Túngánis" degan jumlaning tilga oladi.³ 1839 yilda, Karl Ernst fon Baer Rossiya imperiyasi va unga qo'shni Osiyo yerlari haqidagi nemis tilidagi ma'lumotlarida, bu hududlarga tashrif buyurgan xitoy tilida so'zlashadigan musulmonlar "Dungani" yoki "Tungani" haqida bir sahifali ma'lumot mavjud. Orenburgga 1827 yilda Xitoydan kelgan karvon bilan, u "Tugean" ni boshqa

---

² Lipman, Jonathan Neaman (1998). Tanish notanish odamlar: Shimoliy G'arbiy Xitoyda musulmonlar tarixi. Gonkong universiteti matbuoti. p. 59. ISBN 962-209-468-6.. Lipman manbasi: Jozef Fletcher, "Shimoliy G'arbiy Xitoyda Naqshbandiya", yilda Beatrsi Manz, tahrir. (1995). Xitoy va Islomiy ichki Osiyo bo'yicha tadqiqotlar. London: Variorum. Entsiklopediya site:ewikiuz.top

³ Jeyms Prinsep, "Xitoy tatarlari va Xoten haqidagi xotiralar". Bengal Osiyo Jamiyati jurnali, № 48, 1835 yil dekabr. P. 655. Google Books-da Entsiklopediya site:ewikiuz.top

mualliflar ishlatadigan imlo varianti sifatida ham eslatib o'tadi.⁴ R.M. Martin 1847 yilda Yarkanddagi "Tungani" savdogarlarini eslatib o'tgan.⁵

Dunganlar asosan "Dungani" yoki "Tungani" shaklida, ba'zan "Dungens" yoki "Dunganlar" shaklida 1860-1870 yillardagi bir qator kitoblarda ingliz va boshqa g'arbiy tillarda ba'zi bir ekvivalentlarga ega bo'ldi. Dungan qo'zg'oloni davrida Xitoyning shimoli-g'arbiy qismida yevropalik va amerikalik mualliflar ushbu atamani qo'llaganini ko'rish mumkin. Tungani Shinjonda ham hui xalqiga va Shensi va Gansu, Ningxia va Sinxay hududlariga tarqalishning umumiy rasmdan xabardor Islom Xitoyda ushbu "Tungani" Xitoy musulmonlarining bir guruhi deb bilgan.⁶

Marshall Bromxoll o'zining 1910 yildagi kitobida "Tungan qo'zg'oloni" bobida "bu yerlarning musulmonlari" nomi bilan tilga olingan Xitoy buddistlari bilan zid ravishda belgilanadigan tungan yoki dungan ismini tanishtiradi. "Kithay" atamasi "Xitay"ga havola sifatida keltirilgan. Bu ikki atamaning turkiy tilda so'zlashuvchilar tomonidan ishlatilganligini ko'rganligini bayon qiladi.⁷ Bromxollning kitobida Xitoy musulmonlari haqidagi ma'ruzaning tarjimasi ham mavjud. Usmonli Abdulaziz ismli yozuvchi "Tungan xalqi" ni ikkita tarmoqqa ajratadi: "Xitoyning Tunganlari va barcha huy xalqlari shuningdek, u Pekinda 17 ta masjidga ega bo'lgan tunganlar haqida va "xitoyliklarga qarashli" va "ruscha Turkiston tunganlari" kabi ko'rinishda va xitoy tilida gaplashadigan, lekin ko'pincha "Turkcha" til bilan ham muloqot qiladigan guruhlariga ajratadi.⁸

Keyinchalik mualliflar Dungan atamasini turli xil transkripsiyalarda, xususan, Shinjonning Xuy xalqi uchun ishlatishni davom ettirdilar. Ouen Lattimor 1940 yilda qoldirgan ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ikki bog'liq guruh o'rtasidagi

---

⁴ Karl Ernst fon Baer, Grigoriĭ Petrovich Gel'mersen. "Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens". Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1839. p. 91. Google Books-da (nemis tilida)Entsiklopediya site:ewikiuz.top

⁵ Robert Montgomeri Martin, "Xitoy; siyosiy, tijorat va ijtimoiy; rasmiy hisobot". 1847. 19-bet. Internet arxividaEntsiklopediya site:ewikiuz.top

⁶ "Xitoyda moxammedizm ", ichida Tirik yosh, 145-jild, 1876-son. 1880-yil 29-may. Pp. 515-525. Dan qayta nashr etilgan Edinburg sharhi. Maqola davomida "Muhammadiylar" dan Xitoy musulmonining umumiy tavsifi sifatida foydalanish paytida (masalan, the Panthays keyin yaqinda isyon ko'tarish yilda Yunnan), muallif "[a] n" ni tasvirlaydi isyon, boshlanishi Singan-fu va tarqalmoqda Kan-suh 1862 yilda Tunganiy (bu mintaqada yashaydigan musulmonlarning sirlı irqi, bu qo'shinlarning qoldiqlari bo'lishi kerak edi) Xubilay Xon) bosh aktyorlar edilar "(524-bet).

⁷ Bromxoll, Marshal (1910). Xitoyda Islom: e'tibordan chetda qolgan muammo. Xitoy ichki missiyasi. p.147. OCLC 347514.. Paragon Book Reprint tomonidan 1966 yilda qayta nashr etilgan. Shunga o'xshash ravishda, Xitoy so'zining ruscha so'zi ham Kitai (Kitay), xitoycha uchun kitaitisy (kitaitisy), bu yorliq dunganlarga (dungane) etnik ma'noda qo'llanilmaydi; ya'ni dunganlar va kitaitisilar (xitoylar) turli etnik guruhlar yoki millatlar sifatida qaralishgan.Entsiklopediya site:ewikiuz.top

⁸ Broomhall 1910 yil, p. 260Entsiklopediya site:ewikiuz.top

terminologik farqni saqlaydi: "T'ungkan" termini XVII - XVIII asrlarda Shinjonga joylashtirilgan Gansu hui xalqining avlodlari deb ta'riflagan "Dunganlar" uchun qo'llanilgan. "Gansu musulmonlari" yoki umumiy "xitoylik musulmonlar" kabi atamalar ham qo'llanilganligi haqida ma'lumotlar mavjud.⁹ Ushbu atama odatda "tunganlar" nomi bilan XIX asr haqida yozgan ko'plab zamonaviy tarixchilar tomonidan qo'llanilmoqda. Masalan, Denis C. Twitchett tomonidan Xitoyning Kembrij tarixi, Jeyms A. Millward tomonidan mintaqaning iqtisodiy tarixida, yoki Kim Xoong tomonidan yozilgan uning monografiyasida uchratishimiz mumkin.

O'zbekiston mustaqillikka erishishi o'z millatdoshlari bilan va o'z milliy-madaniy markazi orqali XXning O'zbekistondagi rasmiy vakolatxonalari, shu jumladan, Xitoy elchixonasi bilan aloqa qilish imkoniyatlari yanada kengayishi natijasida dunganlarda o'z tarixi, madaniyati va tiliga bo'lgan qiziqishi yanada kuchaydi. So'nggi yillarda O'zbekiston va Xitoy o'rtasida dunganlar do'stlik ko'prigi vazifasini bajarmoqda.¹⁰

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Doniyorov A. X., Bo'riyev O. B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi / Darslik. - Toshkent: "NIF MSH", 2020.
2. Lipman, Jonathan Neaman (1998). Tanish notanish odamlar: Shimoliy G'arbiy Xitoyda musulmonlar tarixi. Gonkong universiteti matbuoti. p. 59. ISBN 962-209-468-6.. Lipman manbasi: Jozef Fletcher, "Shimoliy G'arbiy Xitoyda Naqshbandiya", yilda Beatrsi Manz, tahrir. (1995).
3. Jeyms Prinsep, "Xitoy tatarlari va Xoten haqidagi xotiralar". Bengal Osiyo Jamiyati jurnali, № 48, 1835 yil dekabr.
4. Karl Ernst fon Baer, Grigoriĭ Petrovich Gel'mersen. "Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens". Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1839.
5. Robert Montgomeri Martin, "Xitoy; siyosiy, tijorat va ijtimoiy; rasmiy hisobot". 1847.
6. "Xitoyda moxammedizm ", ichida Tirik yosh, 145-jild, 1876-son. 1880-yil 29-may.
7. Bromxoll, Marshal (1910). Xitoyda Islom: e'tibordan chetda qolgan muammo. Xitoy ichki missiyasi.
8. Broomhall 1910 yil, p. 260Entsiklopediya site:ewikiuz.top
9. Ouen Lattimor. Xitoyning ichki Osiyo chegaralari. 1951 yil nashrida

⁹ Ouen Lattimor. Xitoyning ichki Osiyo chegaralari. 1951 yil nashrida 183-bet.

¹⁰ Doniyorov A. X., Bo'riyev O. B., Ashirov A.A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi / Darslik. - Toshkent: "NIF MSH", 2020. 186 bet.